

Україномовна преса в окупованому Києві: до історіографії проблеми*

У статті проаналізовано стан вивчення україномовних часописів в окупованому Києві 1941–1943 рр. радянськими та вітчизняними науковцями.

Ключові слова: україномовна преса, часопис, видання, газети, окупація, Київ.

В статье проанализировано состояние изучения украиноязычных журналов в оккупированном Киеве 1941–1943 гг. советскими и отечественными учеными.

Ключевые слова: украиноязычная пресса, журнал, издание, газеты, оккупация, Киев.

The article analyzes the study of Ukrainian language newspapers in occupied Kiev in 1941–1943, soviet and domestic scientists.

Key words: Ukrainian language newspapers, magazine publication, newspaper, occupation, Kyiv.

За німецької окупації в Києві виходили часописи на трьох мовах. Згідно дослідження нідерландського історика Карела Беркгофа, більшої киян не подобалося читати українською мовою. Дослідник вважає, що на спочатку своєї появи газета "Нове Українське Слово" погано продавалася саме тому, що друкувалася на українській мові [2, с. 197].

Проте слід сказати, що в україномовних часописах, які виходили в Києві за часів нацистської окупації (1941–1943 рр.) друкувалася важлива інформація щодо суспільного, економічного та культурного життя в столиці України.

Ці газети лише після проголошення у 1991 р. Україною незалежності стали відкритим джерелом для науковців. До того ж вони знаходилися у спецфондах наукових бібліотек і не були доступні для широкого загалу.

Не залишаються нині осторонь вивчення україномовної преси Києва і науковці музею. Так у фондах Меморіального комплексу

* За останніми підрахунками в окупованому Києві виходило 27 газет (16 – україномовних, 2 – російськомовних та 9 – німецькомовних). Але об'єктом нашого дослідження стали саме україномовні часописи.

"Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" зберігається 19 примірників україномовних часописів, які виходили у Києві у період гітлерівської окупації [61]. Вони використовуються науковцями музею під час створення виставок та заходів, які розповідають про повсякдення в окупованому Києві.

Спіратися на матеріали україномовних часописів, які виходили в окупованому Києві науковці почали відразу по завершенню Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Праці дослідників історії Великої Вітчизняної війни, які тією чи іншою мірою залучали матеріали україномовної преси, можна умовно поділити на дві групи. До першої групи належать радянські видання, які вийшли у світ протягом повоєнного часу до кінця 1980-х рр. До другої – входять праці істориків, які з'явилися у 1990-х – 2000-х рр. Вони відмовилися від усталених стереотипів радянської ідеології.

Істориками радянської школи було введено до наукового обігу багато документальних джерел. Проте відверта тенденційність і заідеологізованість історичної науки стояла на заваді активному впровадженню до наукового обігу матеріалів україномовних часописів Києва окупаційного періоду. У радянській історіографії ця преса вивчалася насамперед для демонстрації примітивності ворожої пропаганди, потужності гітлерівської цензури з метою відображення страхітливих умов нацистського "нового порядку", репресій стосовно партизан і підпільників, економічної експлуатації населення, брехливості нацистської пропаганди, засудження діяльності українських націоналістів.

Саме в цьому контексті згадуються газети "Українське Слово" та "Нове Українське Слово" у книзі К. Дубини "Злодеяння немцев в Києве" [23].

Перші спроби підрахувати загальну кількість газет, які виходили на окупованих радянських територіях здійснено у праці А. Ф. Юденкова [67]. У результаті копіткої роботи автору вдалося зібрати відомості про 260 газет, що видавалися на окупованій території СРСР [67, с. 64]. Проте автор не дає пояснення де ці газети виходили та не дає окремо кількості україно-, російсько- та німецькомовних часописів.

Дещо пізніше А. Ф. Юденковим та І. О. Івлєвим було встановлено, що загальна кількість видань, які друкувалися на окупованій території СРСР, має становити щонайменше 300 видань [28, с. 42]. Проте знову без уточнення місця видання та кількості мовних варіантів.

Протягом 60–80-х рр. значний внесок у дослідження окупаційного періоду зробив відомий український учений М. В. Коваль [35]. У джерельній базі його праць певне місце посідають і україномовні видання Києва. Дослідник під час використання матеріалів преси робить акцент

на показі за допомогою їх терористичної сутності нацистського окупаційного режиму, основних напрямів антирадянської пропаганди, обставин депортації населення до Німеччини. Учений порушує надзвичайно актуальну проблему кількості періодичних видань, котрі виходили саме на теренах України під час німецько-фашистської окупації. Згідно з даними, які він наводить, до середини 1942 р. на окупованій території райхскомісаріату "Україна" видавалося 189 газет українською та 6 – німецькою мовами [35, с. 203]. Варто зазначити, що в посібнику з історії України, підготовленому львівськими фахівцями у 1996 р., кількість періодичних видань українською мовою визначається в 120 [30, с. 304], а у підручнику "Історія української та зарубіжної культури", який побачив світ у Києві в 1999 р., згадується про вихід на території України 115 друкованих органів [31, с. 304]. Цю саму цифру називає і Я. Грицак [19, с. 227]. Проте у жодній з цих праць немає даних щодо географії виходу цих часописів.

Досить активно україномовну пресу окупаційного періоду у характеристиці становища селянства України в роки німецько-фашистської окупації вивчав київський дослідник С. П. Лаута [46]. Разом із тими матеріалами, котрі присвячувалися пропагандистському обґрунтуванню переваг "нового земельного ладу", запроваджуваного у сільському господарстві, автор включив до своєї праці й інші відомості газет. У той самий час учений доволі упереджено, скоріше, з ідеологічно-пропагандистської, а не наукової точки зору підходить до характеристики україномовної преси, зокрема газету "Нове Українське слово" він незрозуміло з яких міркувань визначає як "фашистську національну газету" [46, с. 132].

Як одне з основних джерел з історії сільського господарства України в 1941–1944 рр. залучив окупаційну пресу дослідник П. С. Дишлевий [21]. Із 49 посилань у його статті 13 становлять звернення саме до україномовної преси, зокрема газети "Нове Українське Слово".

З кінця 80-х – початку 90-х рр. процес вивчення окупаційного періоду набуває нового імпульсу. Це зумовлювалося процесами деполітизації, деідеологізації історичної науки, відкриттям раніше невідомих джерел, більш широким доступом дослідників до них.

Певною мірою це стосувалося і україномовної преси періоду окупації. І саме праці цього періоду ми умовно відносимо до другої групи.

Матеріали даної періодики починають набагато ширше залучатися для характеристики соціально-економічного, культурного стану України. Так, в "Українському історичному журналі" та інших збірниках наукових статей протягом останніх років було надруковано наукові доробки, в яких інформація видань періоду окупації використовува-

лася під час розгляду геноциду євреїв, становища української культури, її діячів під час окупації, фінансової політики нацистів, структури органів нацистського управління на окупованій території України [3; 5; 6; 7; 9; 13; 24; 25; 26; 27; 36; 37; 38; 41; 45; 48; 49; 50; 54; 57; 58; 65].

Слід зазначити, що останніми роками періодичні видання, котрі виходили в окупованому Києві у 1941–1943 рр., були виділені як окремі групи джерел у дисертаційних дослідженнях П. В. Рекотова, І. Г. Ветрова, Н. В. Антонюк, І. С. Тарнавського, В. В. Гордієнка, А. В. Боляновського, В. М. Удовика, Н. М. Глушенка [1; 4; 8; 16; 59; 63; 65].

Також цікавим є дослідження співробітника Науково-дослідного центру періодики І. Павлюка, який провів детальний аналіз легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя в 1941–1944 рр. У ході свого дослідження науковець згадує газету "Українське слово", яка з 3 серпня 1941 р. почала виходити у Житомирі, а з кінця вересня 1941 р. – у Києві [52].

Як додаток до монографії у 2005 р. світ побачила "Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр.". У ній подаються статті з часопису "Українське слово" [53]. Але, на жаль, лише житомирського періоду.

У збірці документів "Київ у період нацистської навали", яку було видано в Інституті історії України НАН України, вміщено огляд НКВС УРСР про становище киян в окупованому Києві на основі матеріалів газети "Українське слово" [34, с. 216–226].

Завдяки викладачам Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2005 р. світ побачив збірник документів і матеріалів "Історія Києва: від княжої доби до сучасності" [29]. У розділі 8 "Київ під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945) авторами було використано матеріали газет "Українське слово" та "Відомості Київської міської управи", які виходили в окупованому Києві [29, с. 434–532].

Активно використовувалися матеріали україномовної преси Києва науковцями для висвітлення історії футбольної команди "Старт", яка проводила свої поєдинки в окупованій столиці України влітку 1942 р. [14; 15; 32; 39; 55; 56].

На початку 2000-х рр. газети "Українське слово" та "Нове Українське Слово" стали об'єктом дослідження багатьох істориків як в історичних статтях, так і у дисертаційних дослідженнях [11; 12; 20; 40; 43; 47; 60].

Історію газети "Українське слово" досліджував О. Кучерук, який опублікував кілька статей у збірці "Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів" [22]. Однак більшість статей стосуються культурного питання, а про соціально-економічне життя

автор не згадує. Аналіз газети розпочинається лише з 7 жовтня 1941 р., а в Києві вона почала виходити ще 28 вересня.

Але у жодному з вищезгаданих досліджень не було здійснено спроби з'ясувати точної кількості україномовних часописів, які виходили в окупованому Києві.

У 2001 р. дослідниця О. Й. Стасюк у своїй статті "Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації" вказує, що "... упродовж німецької окупації ОУН (м) видавало в підпіллі лише 7 часописів..." [62, с. 176]. Серед цих газет згадується видання "Сурма", яке нібито виходило в Києві. Але автор не вказує місце зберігання часопису.

Перша праця, де було максимально перераховано україномовні часописи на окупованих теренах України, це бібліографічний довідник Б. Грановського "Джерела альтернативного українознавства" [18]. У ньому автор називає 11 україномовних газет, які виходили в Києві. Також до списку увійшла згадувана О. Й. Стасюк газета "Сурма", але Б. Грановський, на відміну від попередниці, не вказує місцем видання "Київ".

У 2006 р. з'явилися відразу дві праці, у яких дослідники намагаються встановити загальну кількість україномовних газет в окупованій столиці України.

Перша з них – монографія доктора філологічних наук Чернякова Бориса Івановича "Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: Розбудова і функціонування (1941–1943 рр.)" [66]. У ній автор описує умови, за яких видавалися газети у період нацистської окупації. У кінці книги він подає список віднайдених газет та вказує місце їх зберігання. У списку Бориса Івановича перераховується 13 україномовних часописів, які виходили в Києві. До переліку, який склав Б. Грановський у своєму довіднику, Б. І. Черняков додав газети "Слово Батьківщини" та "Сурма". Але якщо видання "Слово Батьківщини" Б. І. Черняков вказує місце зберігання, то часопис "Сурма" він включив до переліку посилаючись на уже згадувану статтю О. Й. Стасюк.

Також у 2006 р. було захищено дисертаційне дослідження М. Михайлюк "Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр." [51]. У ньому розділ 3 "Періодична преса як основний засіб німецької агітаційно-пропагандистської діяльності в Україні" розповідає про функціонування україномовної преси на теренах окупованої України. У додатках Марина Володимирівна вказує, що в Києві за часів гітлерівської окупації виходило 10 україномовних газет. Даний перелік перекликається з даними Б. Грановського, проте у ньому відсутній часопис "Українські новини".

У 2009 р. світ побачив каталог "Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського" [10].

У дослідженні перераховуються всі часописи періоду Другої світової війни, які зберігаються у фондах НБУ імені В. І. Вернадського. Серед них згадується і 10 україномовних газет. Три видання "Бджільництво", "Для господині" та "Сторінка гумору" доповнюють список складений раніше Б. І. Черняковим.

У 2010 р. була видана монографія К. Курилишина "Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси" [42]. Для даного дослідження цінність становить додаток дослідження. У ньому перераховуються всі україномовні часописи віднайдені автором. Зокрема, у списку згадується 11 видань, які виходили в окупованому Києві. Перелік співпадає з даними раніше поданими Б. І. Черняковим, але Костянтин Курилишин не включив до свого дослідження газети "Сурма" та "Українські новини".

Своєрідним підсумком всіх підрахунків кількості україномовних газет Києва є стаття, вміщена у науково-документальному виданні, "Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення" [34]. У своєму дослідженні науковці музею зібрали разом усі україномовні видання окупованого Києва, які вказують у своїх працях дослідники. У ході дослідження були отримані наступні результати:

Назва	Рік	Джерело, де згадується
Українське слово	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Література і мистецтво	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Літаври	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Останні вісті	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Нове Українське Слово	1941–1943 рр.	[10; 18; 42; 50; 66]
Український хлібороб	1942–1943 рр.	[10; 18; 42; 50; 66]
Бджільництво	1942–1943 рр.	[10]
Для господині	1942–1943 рр.	[10]
Сторінка гумору	1942 р.	[10]
Рідне слово	1943 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Відомості Київської міської управи	1942 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Сурма	1942 р.	[62; 66]
Українські новини	1943 р.	[18; 66]
Інформаційний бюлетень Вукоспілки	1942 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Київські вісті	1943 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Слово Батьківщини	1943 р.	[42; 66]

Отже, в результаті проведених підрахунків встановлено, що у Києві за період окупації видавалося 16 україномовних часописів. Про

часописи "Бджільництво", "Для господині", "Сторінка гумору" є одна згадка; "Сурма", "Українські новини" та "Слово Батьківщини" згадуються двічі; інші 10 видань мають понад три згадки у переліках дослідників.

У результаті проведеного історіографічного аналізу бачимо, що україномовна преса, як історичне джерело почала використовуватися відразу по завершенню війни. Проте із-за заідеологізованості радянської науки підрахунки часописів у окупаційному Києві не проводилися, хоча були здійсненні спроби загальних підрахунків окупаційної преси.

Значні зміни відбулися у підрахунках україномовних видань з розпадом СРСР. Саме з кінця 90-х років були здійснені перші спроби підрахунків видань в окупованому Києві.

На 2013 р. науковцями музею на основі історичних досліджень був складений перелік у кількості 16 видань. Він на сьогодні є найповнішим.

Проте нині не існує досить повного видання, де були б зібрані всі україномовні газети з вказуванням їх місця збереження. Але в цьому плані здійснюється робота як істориками, так і журналістами. Не залишаються осторонь цієї проблеми також науковці Меморіального комплексу.

Література

1. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07. 00. 01 "Історія України". – К., 1999. – 35 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – С. 197.
3. Бідоча Л. М. Інтелігенція України в умовах "нового порядку" / Л. М. Бідоча // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 151–163.
4. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941–1944 роках / А. В. Боляновський ; ЛНУ ім. І. Франка : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 02 "Всесвітня історія." – Львів, 1999. – 17 с.
5. Верба І. В. Кость Штеппа / І. В. Верба // Український історичний журнал. – 1999. – № 3–4.
6. Верба І. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / І. Верба // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 66–74.
7. Ветров І. Г. "Фінансова війна" третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. / І. Г. Ветров // УІЖ. – 1995. – № 3. – С. 96–100.

8. Ветров І. Г. Економічна експансія "третього рейху" та промисловість України в роки Другої світової війни автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І. Г. Ветров ; Інститут історії НАН України. – К., 1999. – 22 с.

9. Войцеховський Ю. Київ в роки війни / Ю. Войцеховський // Історія в школі. – 2002. – № 9–12.

10. Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / НАН України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2009.

11. Генералюк Л. Ювілей "Українського слова" / Л. Генералюк // Слово і час. – 1997. – № 4. – С. 13–14.

12. Гедз В. А. Газети "Українське Слово" та "Нове Українське Слово" як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941–вересень 1943 рр.) автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 "Історіографія та спеціальні історичні дисципліни" / Гедз В. А. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 18 с.

13. Гінда В. В. Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінничині / В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 172–180.

14. Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир : Рута, 2012.

15. Гінда В. Київський спорт під нацистською свастикою (1941–1943 рр.) / В. Гінда, В. Третяк // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс "національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" ; редкол. : Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 105–113.

16. Глушенко Н. М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті "Україна" 1941–1945 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук спец. 07.00.01 "Історія України" / Глушенко Н. М. ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 13 с.

17. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) ; автореф. дис. ... канд. іст. наук спец. 07. 00. 01 "Історія України" / Гордієнко В. В. ; Київський університет ім. Т. Г. Шевченка – К., 1999.–18 с.

18. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства / Б. Грановський. – К., 2002.

19. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К., 2000. – С. 227.

20. Денека О. Газета "Українське Слово": історія та проблематика : зб. праць наук.-досл. центру / О. Денека. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 232–245.

21. Дишлевий П. С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–944 рр.) // УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 74–80.

22. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Організація Українських Націоналістів та ін. / В. Верига (редкол.), О. Кучерук (упоряд.). – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2004.

Т. 10. – Ч. 2 : Газета "Українське Слово" 1941 року. – 2004.

23. Дубина К. Злодеяння немцев в Києве / К. Дубина. – М., ОГИЗ, 1945.

24. Дубровіна Л. В. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) / Л. В. Дубровіна // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотовані покажчики. Публікації документів. – К., 2004. – С. 17–28.

25. Дудник В. М. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації / В. М. Дудник // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 205–213

26. Заболотна Т. Продовольче забезпечення киян під час гітлерівської окупації / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 213–241.

27. Заболотна Т. Житлова проблема в окупованому Києві / Т. Заболотна // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 158–173.

28. Івлєв І. О. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.) / І. О. Івлєв, А. Ф. Юденков // УІЖ. – 1985. – № 6. – С. 42.

29. Історія Києва: від княжої доби до сучасності : зб. док. і мат. : навч. посіб. / за заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура. – К., 2005.

30. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – С. 304.

31. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К., 1999. – С. 304.

32. Євстаф'єва Т. З історії спортивного життя в окупованому німцями Києві (футбольні матчі 1942 р.) // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Зовнішторгвидав України, 2008. – С. 50–52.

33. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс "національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" ; редкол. : Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012.

34. Київ у дні нацистської навали : зб. док. / під ред. Т. В. Вронської, О. Є. Лисенка. – К., 2003. – С. 216–226.

35. Коваль М. В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.

36. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українського населення (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 25–32.

37. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 13–28.

38. Коваль М. В. Доля української культури за "нового порядку" (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.

39. Коломиец А. Правда о "матче смерти" 1942 года в Киеве / А. Коломиец. – К., 2005.

40. Костриця М. "Українське слово": житомирські сторінки історії газети / М. Костриця, Р. Кондратюк // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1997. – С. 135–136.

41. Король В. Ю. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції / В. Ю. Король // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 34–35.

42. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів, 2010.

43. Кучерук О. Українське слово / О. Кучерук // Українське слово. – 1997. – Ч. 2. – 9 січ. – С. 5.

44. Кучерук О. "Українське слово": історія і сьогодення / О. Кучерук. – К., 2003.

45. Кучерук О. С. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації / О. Кучерук // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 241–252.

46. Лаута С. П. Колгоспне селянство України у роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К., 1965.

47. Михайлюк М. Костянтин Штепа і "Нове українське слово" в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941–1943 рр.): джерелознавчий аспект / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2004. – № 5. – С. 133–141.

48. Михайлюк М. В. Функціонування видавництва україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 46–52.

49. Михайлюк М. В. Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України : 36. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 445–448.

50. Михайлюк М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М. В. Михайлюк // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 131–145.

51. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецько-окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М. В. Михайлюк. – К., 2006.

52. Павлюк І. З. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. З. Павлюк. – Львів : Каме-няр, 2001.

53. Павлюк І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк, М. Мар-тинюк. – Луцьк : ПВД "Твердиня", 2005.

54. Патриляк О. В. Зарплати, ціни та монетарна політика німецької окупаційної влади на території рейхскомісаріату України / О. В. Патриляк //

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2000. – № 59–60. – С. 100–103.

55. Пристайко В. І. Чи був "матч смерті"? Документи свідчать / В. І. Пристайко. – К. : ЕксОб, 2006.

56. Рабинер І. Український футбол. Легенди, герої, скандали в спорах "хохла" і "москаля" / І. Рабинер, А. Франков. – М. : Астрель, 2012.

57. Ревегук В. Я. Стан освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 роки) / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять. – 2002. – № 1–2. – С. 32.

58. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

59. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект) / Рекотов П. В. / Ун-т внутр. справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави й права" / Рекотов П. В. – Харків, 1997. – 20 с.

60. Смилянская Ю. История одной редакции ("Украинское слово" и "Новое Украинское Слово") / Ю. Смилянская // Тень Холокоста : сб. науч. статей II междунар. конференции "Уроки Холокоста и современная Россия". – М., 1998. – С. 137–139.

61. Смірнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик "Українська преса за часи нацистської навали. 1941–1944 роки (на матеріалах групи "Газети" фондозбірні Меморіального комплексу)" / В. І. Смірнова. – К., 2010.

62. Стасюк О. Й. Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації / О. Й. Стасюк // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 172–192.

63. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі, 1941–1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Тарнавський І. С. – Донецьк ДонДУ, 1999. – 19 с.

64. Удовик В. М. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. М. Удовик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 327–334.

65. Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території Генеральної області "Київ" (Київська та Полтавська області): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Удовик В. М. Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2005. – 13 с.

66. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: Розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки. Сер. "Політологія і етнологія". – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.

67. Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) / А. Ф. Юденков. – М., 1971.